

Hranouch Kharatian: Dersim’de kimlik araştırması 2. bölüm: Dersim’in alevi olmuş Ermenileri

Posted on 11/06/2020

Çeşitli yazarların ifadelerine göre, 20. yüzyılın başında, Dersim’de nüfusun yaklaşık üçte biri “Armani” denilen Ermenilerden oluşuyordu ama onlar kendilerine “Hay” diyorlardı. Ermeni kimliği aşağıdaki harici işaretler ile karakterize edilmekteydi: Hıristiyanlık, Ermeni dili, Ermeni isimleri, bazı popüler ayinler ile giyim ve mutfak konusundaki bazı farklılıklar: Geleneksel olarak Ermeniler daha kültürlüydü, çoğu yanında bir dini okul bulunan bir kiliseye sahip köylerdeydiler ve Konstantinopolis Ermeni Patrikhanesi ile Erzincan ve Harput piskoposlukları ile bağları vardı.

Diğer bir deyişle, Dersim Ermenileri, milli kurumları ile az çok donanmışlardı ve nüfusları orada dağılmışsa da, onların genel olarak eğitim, bayramlar, hac ve bir iç toplumsal hiyerarşiye dayalı, örgütlü ulusal bir hayatları vardı. Ancak onlar, yerel kaynakların uygunluğu için iç çatışmalara karışmadan Dersim’deki sosyal tabakanın altında yer almaktaydılar. Onların mülklerini ele geçirmek çok kolaydı; çünkü hırsızlığın Dersim’de sıradan bir varoluş aracı olduğu ve Ermenilerin bu yaşam tarzını paylaşmadıkları kabul edilirdi.

Buna ek olarak, bunların büyük bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu tarafından Dersim’e boyun eğdirmek için başlattığı düzenli girişimlerine karşı ayaklanmaya karışmamaya dikkat ediyorlardı. Sadece Osmanlı saldırılarına karşı Dersim’in kendini savunma operasyonlarına aktif bir şekilde katılan aşiret liderleri görüşmelere davet edilirdi ama bunların da sayısı azdı. Özellikle Dersim iç kanunlarına göre Mirakianların aşiret olarak kabul edildikleri

bilinmektedir.

19. yüzyılda, çeşitli nedenlerle, Ermenilerin bir kısmı Dersim'den göç etti ve diğer bir kısmı da alevi oldular, böylece Ermenilerin sayısı giderek azaldı. Kürtleşme ve sünnileşme aşamasında olan Ermeniler de vardı. Din değiştirme genellikle bütün kasabalar ve özellikle köyler tarafından yapılırdı, bireysel bir iş değildi. Alevi ve sünni olmuş Ermeniler , aşiret sisteminde yer alarak Dersim'in benzer sosyal tabakalarında hızlı bir şekilde uyum sağlamaktaydı. Yine de unutulmamalıdır ki, Ermenilerin din değiştirmesi 19. yüzyıldan önce daha fazlaydı ve belgesel kaynaklar eskiden Ermenilerin bazen aşiretler oluşturduğunu, Dersim iç kanunlarına göre diğer aşiretler arasında yer edinmek için bunun silah zoruyla olduğunu göstermektedir. Ermenilerin kitlesel din dönüşümü en azından 17. yüzyılda[1] başlamış ve 19. yüzyılda öyle bir dereceye ulaşmıştır ki Ermenileri Alevilerden sadece dıştan değil aynı zamanda karşılıklı yaşam tarzları birbirine çok benzediği ölçüde sosyo-kültürel planda da ayırt etmek bir hayli zordu.

Ancak alevi denen nüfusun büyük bir kısmı ermeni kökenini hatırlardı. Dahası bunlar, ermeni kalan akrabaları ile bağlarını korumuştur. Hatta ailenin bir tarafının Alevi, diğer tarafının da ermeni olduğu zamanlar olurdu. “ *Dedem, dedesinin amcasının bazen Aziz Karapet Havlor Manastırı[2]'ndan bile büyük olduğunu anlatırdı*”; “*Atalarımın Ermeni olduğu söylenir. Amcamın çocukları ise Dersimce konuşsalar da milli köklerini muhafaza etmektedirler*”, “*Ter-Ovan Köyü'nün Kürtleri, ermeni köklerini asla inkar etmezlerdi ve Tevrech-Koulap'in torunu, Aghoudjan evinin Piri Seyit Ali, Tanrı'nın Kutsal Annesi (Tiramayr) 'dan daha büyük olan evinin Piri Ter-Ovan'dan gururla bahsederdi*”; “*Karapaşa Süleyman Ağa'nın Torunu olarak adlandırılan Karapaşa aşireti lideri, eski rahibin soyundan geliyordu*” vs...

Dersim'in nüfusu, alevileşmiş ermenilerin köylerini, örneğin Hozat bölgesinden Ipkale'yi (Mèlikabèrd), Ulukale'yi (Mazgirt), Balou bölgesinden Memgan'i, Toujik-Papa dağının yamacında yer alan Toujik'i, Mal Dağı'nın Tzil diye adlandırılan güney yamacında yer alan

Mameg'i (Mamik), Mamgoun Aşireti'ne ait olan Tahar'i, Mamgoun ve Seyh Hassanan Aşiretleri'ne ait olan Pir Sultan'ı, Izol'u, Tcharsantjag yöresinden Mokhnti'yi, Ovacık yöresinden Tiravan'i, Sekioutli gibi daha birçok köyü mükemmel bir şekilde tanırdı. Ermeni yazarların Dersim hakkındaki gözlemleri ve notları, Dersim Alevilerinin en azından bir kısmının Ermenilerin alevişmesinin belleklerinde koruduklarını göstermektedir. Örneğin Adranik bu konuda şöyle yazmaktadır “ *Hepsi değilse de, en azından Dersimlilerin büyük bir kısmı atalarının ermeni olduklarını düşünürler.*”(ve bu konuda örnekler vermektedir)[3].

Ermenilerin yavaş ve sürekli biçimdeki alevileşme süreci, Ermenilerin ve Dersimli Alevilerinin çok benzer bir yaşam tarzı paylaştığı sonucuna varmıştır. Alevileşmiş Ermeniler, uyumlu biçimde hıristiyanlıktan önceki ve sonraki ayinleri, çok sayıda tamamen ermeni ve hıristiyan unsurları sentezleyen Dersim aleviliğini uygulamaya devam ettiler. Alevilerin geleneksel sözlü anlatıları, alevilerin ve Dersim Ermenilerinin soylarının tarihinin yanısıra sosyo-dini geçmişlerini günümüze aktarmaktadırlar. Dolayısıyla, Dersim Alevilerinin “massalaner” hikaye kahramanlarının çoğu, yerel “Ermeni Keşiş” ve yabancı “baba” dan ödünç alınırken, gerek Aziz Georges (Hazreti Illsa, Keder Elia) ve Aziz Serge Kiliseleri gibi ibadet yerleri veya Anahit ve” Anahit fonksiyonların mirasçısı Ana Fatima, ” gibi eski ibadet yerleri ve hatta Mesrop Machtots (” Masroup “) vb. , Dersim halkının tarihsel geçmişinde çeşitli roller oynamaktadır.

Halk etimolojisine göre, “*Dersim*” kelimesi 17. yüzyılın başında alevi olmuş Rahip Ter Simon (Tersimon, Dersimon) adından türemiştir. “*Dersim'in ayakta kalan tek manastırı*” olan Halvor Aziz Karapet Ermeni Manastırı, Ermeniler ve Dersim Kızılbaşları için çok büyük bir öneme sahipti.(...) “*Havlor Aziz Karapet herkesindir ve herkes onun içindir. Bütün Ermeni ve Kürtler, ona benzer şekilde büyük bir saygı göstermekte ve yılda bir veya iki kez Dersim'in her köşesinden değerli hediyeler ve kurbanlarıyla buraya kutsal ziyaretlerini yapmaya gelmektedirler.*” Kızılbaşların, hıristiyan anıtlarının yanısıra ibadete açık kiliselere bağlılığını gözlemleyen Adranik “*Dersim halkının inancının, Ermenilerinkinden daha güçlü olduğunu*” ve “*Kürtlerin Ermenilerden daha fazla iman sahibi olduğunu*” yazmaktadır.

Dersim Alevilerinin genellikle Ermeni kökenli olduğu varsayımı üzerinde durmaksızın, hem Hıristiyan Ermenilerin hem de Alevilerin, Dersim Kızılbaş Alevilerinin birçoğunun Ermeni kökenli olduklarını kabul ettiği gerçeğini göz önüne alalım sadece. Ermenilerin Alevileşme olayının büyüklüğü öznel bir değerlendirme sonucu olsa bile, Ermeni karşıtı projeleri gizlice düzenleyen mercilerin, Ermeni-Alevi siyasi bir birlik olasılığında korkmaları için malzeme bulduklarından emin olabiliriz. Ayrıca, Dersim'deki Kürt-Sünni "Hamidiye" silahlı grupları tarafından gerçekleştirilen 1890'lardaki katliamlar sırasında, bir takım Kızılbaş Alevi kabileleri, Sünni karşıtı bir konum benimsemiş ve Ermenilere karşı işlenen suçlara katılmaktan kaçınmışlardır.[4]

Kızılbaş Alevilerin görünüşteki bu Ermeni yanlısı tavrı, Ermeni karşıtı bir siyaset yürüten iktidarı endişelendiremediğini söylemek mümkün değildi. Türkler; *"Aleviler ile Ermeniler arasındaki mesafe, soğan ve kabuğu arasındakinden daha büyük değildir"* atasözünü göz ardı etmemekteydiler.[5]

Sünnileri kendilerinden ayıran Kızılbaşların özel kimlik vurgusu aynı zamanda Genç Türkler'i de endişelendiriyordu. Bununla mücadele etmek için, Genç Türkler, "Ermeni bağlamda" bahaneler arıyorlardı. Ayrıca, Genç Türk Rıza Nur, *"Kızılbaş-Türkler"* ile Sünniler arasındaki kimlik ayrımının Abdül Hamit'in emri altında geliştirilen *"sahte Ermeni propagandasının sonucu"* olduğunu söylediğinde, Genç Türklerin bu konudaki genel görüşünü az çok tercüme etmekteydi.[6]

Hiç kuşku yok ki, yetkililerin Dersim'in Kızılbaş Alevilerine yönelik siyasi tutumu, en az yüz elli yıldan beri sadece zıt sünniliğe karşı Aleviliğin özgünlüğünden değil; aynı zamanda belirli bir Alevi-Ermeni geçmişin varlığından meydana gelmiştir ve hala da meydana gelmektedir. Her halükarda, 1915'teki Ermeni soykırımının hazırlığı ve gerçekleşmesi, sonraki adımın öldürülme riski ile kendi Alevi kimliklerinden feragat etmeye zorlanabileceklerine derinden ikna olmuş Dersim Alevileri arasında epey heyecana neden olmuştur.[7]

Bu korku, 1915 öncesi ölçüsünde değilse bile en azından 1915 yılında, Alevi cemaatinin “Ermeni boyutu”nu “azaltmak” için ciddi bir neden oldu ve bu tarihten sonra da sorun olmaktan çıktı. Alevilerin yanısıra 20. yüzyıldan önce alevi olmuş Ermeniler, çok önemli olmamasına rağmen, Dersim Alevileri’nin “Ermeni boyutu”nu hızla unutmayı yeğlediler.

Ancak, 20. yüzyılın başında, hem Ermeniler hem Kızılbaş Alevileri mümkün olduğunca unutturmayı yeğlemişti ki Kızılbaş aleviliği topluluğu bünyesindeki Ermeni ögesinin varlığı mümkün olsa; 1915 soykırımı, 1938’deki Alevilerin ve Dersim Ermenilerinin yok edilmesi, sonrasında takip eden zulümler gibi bilinmesi gereken 20. yüzyılın olayları, Dersim Alevilerinde yeni kimlik sorgulamalarına ilham vererek ermeni kozunu yeniden canlandırdı.

1938 yılına kadar, Ermeni topluluklarının, görünüşte Dersim’in dağlık alanlarında varlıkları sürdürdüklerini ve burada Hıristiyanlar kadar Aleviler tarafından da büyük saygı gösterilen ünlü Halvor Aziz Karapet Manastırı’nı işletmeye devam ettikleri bilinmektedir. Bu manastırın patlatılarak yıkılması, 1938’deki Dersim katliamlarının başlamasını tetiklediği düşünülür.

1938 Dersim Olayları, her türlü Ermeni kimliğinin tezahürüne derhal bir son verdiği gibi, aynı zamanda özellikle Hıristiyan Ermeni nüfusu için de önemli olmuştur. Dersim’de bulunan son Ermeniler de kendilerine Ermeni dilinde konuşmayı yasaklayarak böylece tamamen alevi oldular ve civardaki halk, alevi olmuş köyleri iyi tanıdıklarına rağmen, ne söz konusu köylerde ne de Dersim’in genelinde ermeni hayatına dair en ufak bir lafın bile işitildiği görülmemiştir. 2011’deki görüşmelerim sırasında, çoğu insan bana, Dersim’de Ermenilere ait en ufak bir belirtinin bile nasıl tamamen ortadan kaybolduğunu anlattılar. İşte bana anlatılanlar arasından kısa bir hikaye.

Tunceli’de yaşayan 40 yaşındaki İbrahim’in 2011’de derlenmiş öyküsün özeti.

“ Biz Vardenik Köyü’ndeniz, ya da daha doğrusu babam Vardenik’tendi, her neyse ben de orada doğdum. 1994 yılında askerler Vardenik’i yıkıp bize orda yaşamayı yasakladılar. Şimdi Tunceli’de yaşıyorum. Vardenik büyük bir köydü. Hepsi Ermeni veya alevi olmuş Ermenilerdi. Biz kendimiz Haydaran[8] aşiretindeniz; ama ben nasıl ve ne zaman bu aşirete dönüştüğümüzü bilmiyorum; çünkü önceleri anne ve babam hala Ermeniyken, onlar Mirakian aşiretindeydiler. Bu belki 1938 ya da daha doğrusu 1915’ten sonra gerçekleşmiş olabilir. 1915 yılında köy hasar görmedi çünkü köye girilmedi. Ama 1938 yılında köye döndük ve nüfus katledildi. Herkes burada Haydaran ve Demalar Aşiretlerinin eski Ermenilerden geldiğini bilir. 1938 katliamları, 1915’tekiler gibi aynı değildi. 1938’den önce, casuslar raporları yapıyor, şüpheli kişi ve köylerin listelerini hazırlıyorlardı. Ve sonra katliamlar bu listelerden yola çıkarak gerçekleşti... 1938’de Dersim Katliamları sırasında özellikle Ermeniler katledildiler. O zamanlar Vardenik Köyü tamamen boşaltılmış, köyün nüfusu iki yaşındaki çocukların bile katledildiği Kocakoç’a götürüldü. Öyle bir katliama uğramışlardı ki cesetleri bile bulunamadı. Dedemler de bundan nasibini almışlar. Sadece babam, bir dağ köyünde gizlenerek ordan kaçmayı başarmış. O, sekiz yaşındaymış. Büyüdüğünde kendisi gibi yetim kalan diğer çocuklarla birlikte 1945-1947 yılları arasında Vardenik’e geri dönmüşler. Toplamda otuz kişiymişler. Katliamlar çoktan tamamlanmıştı. Babam köye döndükten sonra Alevi olmuş. Aynı babam gibi 1938’de burdan kaçmayı başarabilen diğerleri de köye döndüklerinde Alevi olmuşlar. Bu zaten 1940’lardan sonraydı. Fakat 1980’lerde, devlet yine köyü boşaltmaları için insanları zorlamıştır. Ve 1993 yılında henüz ayrılmamış olanlar katliam edilerek öldürülecekleri korkusuyla gitmeye zorlandılar. O günden günümüze kadar Vardenik’e gitmek yasak. Ben bile hala ebeveynlerimin Ermenice konuşabildiklerini bilmiyorum... Belki de biliyorlardı, ama konuşmazlardı. Onlar bizim yanımızda asla Ermenice konuşmamışlardır. Ermenice konuşmak genellikle tehlikeliydi. Benim yaşıtımda hiç kimse Ermenice bilmez. Ailem, özellikle dedemler, Hıristiyan ve Ermeniydi. Babalarımız 1938’den sonra Alevi olmuşlar. Babam bana İbrahim adını verdi çünkü bu Abraham anlamına gelir ve bir Ermeni adıdır. Babam bu ismi bilerek seçti çünkü

bu isim, Ermeni isimleri arasında yer alır. Türkiye’de başka bir isim koymak mümkün değildi. Bu 1930’larda yasaktı ve herkesin bir Türk Müslüman ismi taşımak zorunda olduğu zamanlardı. Bugün, burada Ermeni kalmadı. Hepimiz Alevi olduk. Ama herkes kimin Ermeni kökenli olduğunu bilir. Bütün bunlardan sonra bizi ermeni ya da alevi diye ayırmanın ne farkı var çünkü her halükarda hükümet her ikisini de sevmiyor? “

Dersim’in mevcut nüfusu içindeki Ermeni boyutu nedir? Bu soruya herkesin cevap verebilmesi şüphelidir. Çünkü Ermeniler bir yandan 20. yüzyıl boyunca kendi kimliklerini gizlemeyi tercih etmiş, diğer yandan da Aleviliği benimsedikten sonra Ermeni ve Aleviler arasındaki evlilikler artmış sonra da yaygınlaşmıştır. 1993-1994 yıllarında dağdaki nüfusun zorunlu göçüne kadar, bölgede yaşayan Alevi olmuş Ermeniler arasında bazı iç ermeni evlilikleri yerini korumuşsa da, hemen sonrasında yirmi yıl boyunca, Ermenilerin kendi aralarında evlilikleri hala arzu edilmiş olsa bile bunu pratikte yürütmek imkansız hale gelmiştir. Karma evlilikleri teşvik etme ve Ermeni kimliğini unutmaya mahkum etme çabaları, görünürdeki veya resmi Ermenilik karakterini özellikle de Alevi Ermeniliği silmekle sonuçlanmıştır. Şu an Dersim’de Ermeni olmak, sadece Ermeni aslın hatırasını ifade etmektedir.

Metzkert (Mazguert)’teki Danabouran Köyü’nde görüştüğüm Alevi olmuş Ermeni birinin, kimliği hakkında oldukça belirsiz bir fikri vardı: *“Ben Ermeni değilim, ben de herkes gibiyim, ama bana neden Ermeni olduğumu soylediklerini anlamıyorum. Biz burda Kürtçe konuşuruz. Mazkert’te Kürtçe konuşulur. Hartchik nehrinin bu tarafında herkes Kürtçe konuşur. Ve Hartchik nehrinin diğer tarafında ise Dersimlice[9] yani Zazaca konuşulur. Nazimiye, Ovacik, Kozat ve Bolomerik’te Zazaca konuşulur. Çemeskezik’te Türkçe konuşulur. Ben bizzat Zazaca bilmem ama herkesin Türkçe konuştuğu bililir.”* (Konuştuğum kişinin karısı,” kocasının sadece Türkçe’yi bildiğini, ne Kürtçe ne de Zazaca bildiğinin” altını çiziyor.) *“Birbirimize ne kadar çok benzesek de biz aleviyiz, oysa Alevi; müslümandır, ama burda Ermeni olduğumuz söylenir. Bize sinirlendiklerinde, bize gavur, gavurun çocukları derler. Neden bize gavur gibi davranırlar? Benim çocuklarım*

İstanbul'dalar. Birçoklarımızın çocukları İstanbul'dalar. Orası hiç kimsenin, kimin nereden geldiğini, kim olduğunu, ne olduğunu bilmediği büyük bir şehir."

20. yüzyıldan önce, çok önceden alevi olanların, kökenlerine göndermede bulunmamaları ve "Kızılbaş-Alevi-Zaza" kimliği üzerinde elle tutulur somut bir iç çatışma yaşamamaları dikkat çekicidir. Onların nihai Ermeni geçmişleri hala bazı kültürel alışkanlıkları ile ispat edilebilir. *"Dersim Kızılbaşlarında ne zaman bir çocuk hastalansa, hemen bir Ermeni kilisesine götürülür, ona kilise yöresinde yerden çıkan kaynak suyu verilir ve kurban kesilir. Bu tür şeyler Dersim'de yaygındır ancak sadece alevi çevresinde."* Buna benzer olaylar Dersim'in her tarafında gözlemlenmektedir, ancak sadece bir Alevi çevresinde.

Bugün hiç olmadığı kadar, terim seçimi tartışmaları, kimliklerini adlandırmaktan önce , Dersim Alevilerinde kendi varoluşsal durumunu zayıflatan keskin ve çelişen güçlü duygular doğurmaktadır. Ve herkese kökene bağlı, geleneğe dayanan, tarihi, siyasi, duygusal, kültürel ve dini kanıtlar zoruyla sözcük dağarcığı fikrini geliştirmek düer.

[1] (20) Adranik, op. Cit., s. 64,161,162. G.Haladjian, op. cit., s. 33, 84, 249, 256 vs. G. A. Yerevanian, "Tcharsantja Ermenilerinin Tarihi", Beytouth, 1956, s. 133 (ermenice)

[2] Adranik, op. Cit., s. 161-162

[3] Adranik, op. Cit., s. 161-162

[4] G. A. Yerevanian, op. Cit. 1956, s. 65 (ermenice)

[5] Tankut, Hasan R., « Zazalar hakkında sosyolojik tetkiler ». M. Bayrak, "Açık-Gizli/ Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri" Ankara. Özge, 1994 (1935), s. 470-3. Cf. White 1908, s. 230. White, George E., "Some non-conforming Turks", "Moslem World", 1918, s. 246.

[6] Riza Nur, “*Hayat ve Hatiratim. Riza Nur-Atatürk Kavgası*”, İstanbul, 1992, t. 3, s. 112.

[7] Dersim’in Zazaca konusan Alevileri bunu hatta 2011’de onaylamaya devam ediyorlardı.

[8] Haydaran (hollandaca: Haytaran) Dersim’in Alevi Asiretleri

[9] Ermeni dilinde edebi olarak (Dersim’den) “Dersimlice” diyerek konustugum kisi, zaza diline gondermede bulunuyordu. Bu şekilde, kimlik terminolojisi sozcugu, Dersim’in Alevi Zazalarına ait olan “Dersimlice” ifadesiyle zenginleştirilmiş.

Kaynak: repairefuture.net